

Puchner, Walter

Ονοματολογικά και ετυμολογικά για τις εθιμικές μεταμφιέσεις και τα λαϊκά δρώμενα του ελληνικού εορτολογίου

Neograeca Bohemica. 2014, vol. 14, iss. [1], pp. [31]-40

ISBN 978-80-260-7966-8

ISSN 1803-6414

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/142070>

Access Date: 17. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Ονοματολογικά και ετυμολογικά για τις εθιμικές μεταμφιέσεις και τα λαϊκά δρώμενα του ελληνικού εορτολογίου

Walter Puchner

Οι σημειώσεις αυτές δεν αποτελούν ολοκληρωμένη γλωσσολογική μελέτη για τα ονοματολογικά και ετυμολογικά προβλήματα τα οποία θίγονται στις σύντομες αναλύσεις τους σε μια συγκριτική βαλκανιολογική κλίμακα, αλλά προκύπτουν από τη μακρόχρονη ενασχόληση με θέματα της θεατρολογικής λαογραφίας στον ελληνόφωνο χώρο της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, όπου το συγκεντρωμένο υλικό, από αρχεία, ανέκδοτες πηγές, βιβλιογραφία και επιτόπιες αυτοψίες, απαιτεί κάποιες εξηγήσεις, ή έστω απόπειρες εξηγήσεων, σχετικά με τη σημασία των ονομασιών δρωμένων, εορτών και μεταμφιέσεων και την προέλευση των λέξεων αυτών, πράγμα που είναι συχνά έργο δυσχερές.

I

Οι εθνογλωσσολογικές μελέτες που ασχολούνται με τη μορφολογία και ετυμολογία ονομάτων, ανθρώπων ή αντικειμένων, πράξεων ή καταστάσεων, εορτών ή καθημερινών φαινομένων, ανήκουν αδιαχώριστα στο παραδοσιακό corpus των λαογραφικών αναζητήσεων, τόσο στο πλαίσιο μιας εθνότητας όσο και στη συγκριτική διάσταση. Ενώ η μορφολογία ονομασιών, οι παραλλαγές και το εύρος των σημασιολογικών διαφοροποιήσεων από περιοχή σε περιοχή προκύπτει από τις καταγραφές της επιτόπιας έρευνας, οι ετυμολογήσεις αποτελούν ένα ευαίσθητο εγχείρημα, που προϋποθέτει γνώσεις, ψυχραιμία, νηφαλιότητα και αμεροληψία· επειδή οι καταφανείς αποδείξεις είναι σπάνιες, τα αποτελέσματα είναι μερικές φορές ευφάνταστα ή και φανταστικά, όπως τόνισε ήδη ο Friedrich Hegel στο δεύτερο μέρος των *Αισθητικών παραδόσεων*.¹

1 Έκδ. Moldenhauer – Michel (1970: τόμ. 14, 404).

Το ότι τα όρια ανάμεσα σε ετυμολογία και παρετυμολογία μερικές φορές είναι ανεπαίσθητα, σχετίζεται με το γεγονός ότι στην περίπτωση μιας πολύ ευρείας μορφολογίας με πολλές παραλλαγές της ονομασίας και σημαντικές αποκλίσεις από τον κυρίαρχο τύπο της λέξης υπεισέρχονται δευτερεύουσες και δευτερογενείς λεκτικές ρίζες και θέματα, που δημιουργούν ένα παρακλάδι της συνολικής μορφολογίας της και προσελκύουν και παρασύρουν έναν αριθμό ονομαστικών διατυπώσεων προς τη μεριά τους. Αναφέρω ως παράδειγμα την *περπερούνα*, που στην Εύβοια λέγεται *πιπεριά*: μέσω του τύπου *πιπιρούνα*, *πιπιρούνα* παρεισφρέει η άσχετη ετυμολογική ρίζα *πιπεριά* στον μορφολογικό ορίζοντα της ονομασίας και συνδέεται σημασιολογικά με το γνωστό έθιμο για την πρόκληση βροχής. Το ίδιο συμβαίνει με τον τύπο *paraľuga* και *παπαρούδα* για το ίδιο έθιμο, που παρασύρει τη μορφολογία του ονόματος στη λέξη *παπαρούνα*. Κατ' αυτόν τον τρόπο μπορεί να δημιουργούνται διάφορα και διαφορετικά έτυμα που αποκεντρώνουν το πεδίο της λεκτικής μορφολογίας και δυσχεραίνουν τη δημιουργία ενός ενιαίου ετυμολογικού στέμματος· αν μάλιστα το ζήτημα των προτεραιοτήτων και χρονολογιών των πηγών για τους διάφορους τύπους παραμένει αβέβαιο και ανοιχτό, η απόφαση κι απόφαση για την ιστορική εξέλιξη της μορφολογίας του τύπου και για τις σημασιολογικές αποχρώσεις του ετύμου είναι δύσκολη. Το ελληνικό υλικό, συγκρινόμενο με τον ευρύτερο βαλκανικό χώρο, διαθέτει μερικές τέτοιες περιπτώσεις.

II

Ξεκινώ τη σύντομη συζήτηση των εθιμικών αγερμών, μεταμφίεσεων και δρωμένων μέσα στο ελληνικό εορτολόγιο από το καλοκαίρι, και προχωρώ προς τα πίσω, προς τον χειμώνα. Το ήδη αναφερόμενο 'κορίτσι της βροχής' δείχνει στον ορθόδοξο βαλκανικό χώρο μια πολύ ευρεία μορφολογία της ονομασίας, που κινείται σε δύο ετυμολογικά επίπεδα: *dodola*, που εμφανίζεται σποραδικά και στο βορειοελλαδικό χώρο, αλλά κυρίως στον νοτιοσλαβικό και την Αλβανία, λέξη που σχετίζεται με εκφωνήματα του refrain του σχετικού τραγουδιού, για την οποία δεν έχει προταθεί καμία πειστική ετυμολογία· και *περπερούνα*, βασικά σε τέσσερις εκδοχές: *peperuda*, *παπαρούνα*, *περπερούνα* και *πιπεριά*: η ονομασία αυτή παρατηρείται στη Ρουμανία, τη Βουλγαρία, την Ελλάδα, σε Βλάχους και Αρωμόνους, σποραδικά και στις τέως Γιουγκοσλαβικές χώρες, την Αλβανία και τη νότια Ουγγαρία. *Peperuda* στα βουλγαρικά είναι η πεταλούδα, και πράγματι σε ορισμένο τύπο του βουλγαρικού παρακλητικού τραγουδιού η *peperuda* πετάει στον Θεό, για να τον παρακαλέσει για τη βροχή.² την *παπαρούνα* θεώρησε ο Νικόλαος Πολίτης σ' ένα πρώιμο δημοσίευμά

2 Puchner (1996: 89-124, κεφ. *Regenlitanei und Bittprozession im griechischen Umzugsbrauch und ihre balkanischen Querverbindungen*).

του παρετυμολογία,³ ωστόσο εμφανίζεται ως *paraluga* ήδη στην *Περιγραφή της Μολδαβίας* του Dimitrie Cantemir στις αρχές του 18^{ου} αιώνα (ελληνική μετάφραση του χωρίου Puchner 1989: 83) κι ως *παπαρούδα* σε φαναριώτικο νομοκάνονα του 1765 του Βουκουρεστίου.⁴ Επειδή ο τύπος αυτός είναι και ο πιο συχνός στη Ρουμανία, θα ήταν λογικό η ευρύτερη ύπαρξή του στη Νοτιοανατολική Ευρώπη να συνδεθεί με τις κινήσεις των Βλάχων κτηνοτρόφων. Για τον τύπο *περπερούνα* έχω προτείνει από καιρό τα βυζαντινά *υπέρπυρα*, *πέρπερα* στην Κρητική λογοτεχνία, το φιλοδώρημα που λαμβάνουν τα κορίτσια του αγερμού, με την ίδια λογική που πιστεύω πως τα *ρουγκάτσια* προέρχονται από τη *ρόγα*.⁵ Πιπериά φαίνεται μια δευτερογενής λαϊκή παρετυμολογία, που περιορίζεται γεωγραφικά κυρίως στην Εύβοια και την Πελοπόννησο. Οι προσπάθειες εξήγησης για το πώς δημιουργούνται τέτοιες παρετυμολογίες ή δευτερογενείς ετυμολογίες, που βασίζονται στην ομοηχία ή σε συνειρμικές αναλογίες,⁶ αδυνατούν συχνά να δώσουν μια λογικοφανή συσχέτιση, ακριβώς επειδή η όλη διαδικασία δεν έχει καμιά σχέση με τον επιστημονικό ή έστω αστικό ορθολογισμό.⁷

Λαμπρό παράδειγμα γι' αυτό είναι ένα άλλο έθιμο για την πρόκληση βροχής, *kalojan* ή *scalojan*, που τελείται στα κεντρικά Βαλκάνια και στη Ρουμανία: ένα πήλινο ομοίωμα ενταφιάζεται και θρηνείται από τις γυναίκες και τις νεαρές δίπλα στο ποτάμι (δήθεν πέθανε από την ξηρασία), για να ελεήσει ο Θεός τους ανθρώπους και να στείλει την ποθητή βροχή. Το όνομα αυτού του ομοιώματος συνδέεται με τον Βούλγαρο τσάρο Καλογιάννη (*kalojan*), όπως τον αναφέρουν οι βυζαντινές πηγές, ή και 'Σκυλογιάννη' για τη σκληρότητά του (*scalojan*), τον ιδρυτή της Δεύτερης Βουλγαρικής αυτοκρατορίας (1186–1393)⁸ και τον πολιορκητή της Θεσσαλονίκης 1207, εκείνον τον ξαπλωμένο στο έδαφος στρατιώτη, που εμφανίζει η εικόνα του Αγίου Δημητρίου.⁹ Κανείς μελετητής δεν μπόρεσε να εξηγήσει ως τώρα πώς έφτασε το όνομα του φοβερού τσάρου, που ηττήθηκε με το θαύμα του Αγίου Δημητρίου, με το πήλινο ομοίωμα, το οποίο, όπως συχνά τέτοια είδωλα, έχει τονισμένα γεννητικά όργανα.¹⁰

Άλλη περίπτωση είναι το Σάββατο ή η εβδομάδα 'του ρουσαλιού' πριν από την Πεντηκοστή.¹¹ Τα ρουσάλια συνδέονται τόσο με τις νεράιδες του νοτιοσλαβικού

3 Politis (1870–1872: 368 εξ.).

4 Έκδ. Zepos (1959: 43).

5 Puchner (1994: 129 εξ.).

6 Puchner (2009a: 301–341).

7 Για το έθιμο βλ. τώρα συστηματικά Puchner (2009b: 167–228, κεφ. Το 'κορίτσι της βροχής'. Η παράκληση για τερματισμό της ανομβρίας στην ορθόδοξη παράδοση και τον λαϊκό πολιτισμό).

8 Krumbacher (1897: 1035 εξ. και 1041 εξ.).

9 Kretzenbacher (1983: 36 εξ., 44 εξ. και 56), Kretzenbacher (1991).

10 Puchner (1989: 62 εξ., 281–284).

11 Puchner (2010a: 55–144, κεφ. Η γιορτή των νεκρών και της άνοιξης. Από τα ρωμαϊκά *rosalia* στον μεσαιωνικό ροδισμόν και από τις σλαβικές *rusalki* στο Σάββατο του ρουσαλιού).

και ρωσικού χώρου, τις *rusalki*, όσο και με τις αντίστοιχες ρουμανικές νεράιδες των *rosaliile*, που προκαλούν εκείνες τις αρρώστιες στους παραβάτες των απαγορεύσεων της εποχής εκείνης, που θεραπεύουν ύστερα οι *călușarii*, οι ‘αλογάνθρωποι’, που θεωρούνται συνοδεία των αγίων Θεοδώρων.¹² Ωστόσο με το όνομα αυτό εμφανίζονται και μεταμφιέσεις και αγερμοί, που μαρτυρούνται ήδη από τον Βαλσαμώνα τον 12^ο αιώνα για τα κεντρικά Βαλκάνια και προέρχονται εν τέλει από τα *rosalia*, συμπόσια των φτωχών στον τάφο του ευεργέτη τους στην αυτοκρατορική Ρώμη.¹³ Η πολύ ενδιαφέρουσα και περιπεπλεγμένη αυτή η υπόθεση μαρτυρεί έναν άλλο κανόνα των ονοματολογικών ερευνών σχετικά με τα έθιμα: το ότι ονόματα και πράγματα (το σημασιολογικό περιεχόμενο της ονομασίας) μπορεί να ακολουθούν διαφορετικούς δρόμους μέσα στην πολιτισμική παράδοση, δηλαδή το ίδιο έθιμο να εμφανίζεται με άλλη ονομασία ή, αντίθετα, το ίδιο όνομα να καλύπτει ένα διαφορετικό, ακόμα και άσχετο περιεχόμενο. Οι τρόποι μετάδοσης των ίδιων ονομάτων σε διαφορετικά φαινόμενα ή της αλλαγής περιεχομένου κάτω από την ίδια ονομασία ακολουθούν τη συνειρμική σκέψη, την αναλογία ή αντιστοιχία, ή μερικές φορές και καμιά εξιχνιάσιμη διαδικασία· κάτι παρόμοιο ισχύει για την ετεροχρονία και τη μετωνυμία.¹⁴

Και φτάσαμε στον κύκλο του Πάσχα. Οι λαζαρίνες ονομάζονται σε όλη την ορθόδοξη Χερσόνησο του Αίμου έτσι (*lăzar, lazărul, lazarel, lazarice, lazarki, lazărița* κτλ.),¹⁵ αλλά στις κεντροβαλκανικές περιοχές τα άσματα που τραγουδούν τα κορίτσια στον αγερμό τους, που συγκεντρώνουν τα άβαφα ακόμα αυγά, δεν είναι πλέον θρησκευτικά και δεν έχουν καμιά σχέση πια με τα βιβλικά γεγονότα της Βηθανίας: είναι ανοιξιάτικα, ερωτικά και γαμήλια τραγούδια, όπου ο Λάζαρος αναφέρεται απλώς στο refrain, ενώ η κεντρική μορφή του αγερμού, κοπέλα ντυμένη ως νύφη, λέγεται *buynec*.¹⁶ Αντίθετα τα πιο εκτενή κάλαντα του Λαζάρου τα βρίσκουμε στην Κύπρο, όπου στη Λάρνακα υπάρχει και η τοπική λατρεία του Αγίου Λαζάρου.¹⁷ Στην περίπτωση αυτή βλέπουμε μια αλλαγή του περιεχομένου της γιορτής κάτω από το ίδιο όνομα, ενώ διατηρούνται ορισμένα δομικά στοιχεία της εθιμοτυπίας. Και τα λαζαρόψωμα σε μορφή μικρής μούμιας ή σπαργανωμένου βρέφους μοιράζονται τόσο στο νοτιοσλαβικό χώρο όσο και στον αιγαιοπελαγίτικο.¹⁸

12 Kligman (1981).

13 Puchner (1994: 11–95), Puchner (2009c: 47–106, κεφ. *Im Namen der Rose. Zum Nachleben des Rosalienfestes auf der Balkanhalbinsel*).

14 Puchner (2009a: 282–300).

15 Puchner (1991: 49).

16 Puchner (2009b: 65–166, κεφ. *Lazarus redivivus. Θρησκευτικό τραγούδι και ανοιξιάτικος αγερμός στη Νοτιοανατολική Ευρώπη*).

17 Βλ. με τη σχετική βιβλιογραφία στον Puchner (2004–2006).

18 Για τη μούμια ως εικονογραφική *chiffre* για την ψυχή των νεκρών στη βυζαντινή εικονογραφία βλ. Puchner (1997: 28 εξ).

III

Ανάμεσα στο ονοματολογικό υλικό των δρωμένων και μεταμφιέσεων του καρναβαλιού ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι σκυλαραίοι και το όνομα της Καθαρής Δευτέρας ως σκυλοδευτέρα, όπου τελείται και το βασάνισμα των σκυλιών.¹⁹ Το όνομα του 'σκύλου' σχηματίζει ένα δυσεξιχνίαστο σημασιολογικό πεδίο, αν λάβουμε υπόψη 1) και τον θρακικό και κεντροβαλκανικό κιοπέκ-μπέη, τον 'μπέη των σκυλιών', παραλλαγή του καλόγερου ή κούκουτου, ο οποίος 'καλόγερος' με τη σειρά του δεν έχει να κάνει με τον μοναχό – το λογοπαίγνιο εκμεταλλεύτηκε ήδη ο Βιζυηνός στη γνωστή πραγματεία του *Οι Καλόγεροι και η λατρεία του Διονύσου εν Θράκη* (1888)²⁰ – αλλά με τον Γέρο της Σκύρου, τους ποντιακούς Μωμόγερους, τους μπαμπούγερους και κουκούγερους κτλ., και 2) τον κυπριακό Σκύλλο θρωμίση, που και τα δύο σύνθετα παραστατικά έθιμα τελούνται την ίδια εποχή. Σκυλοκέφαλα δαιμόνια υπάρχουν σε όλη τη Νοτιοανατολική Ευρώπη, και ο Άγιος Χριστόφορος 'κυνοκέφαλος' προσθέτει ακόμα ένα μυστήριο στη σημασιολογική αυτή δικτύωση γύρω από το όνομα του σκύλου.²¹ Είναι ένα καλό παράδειγμα για το πόσο προσεκτική πρέπει να είναι η ερμηνεία, όταν κινείται σε τέτοια συνειρμικά πεδία σημασιολογικών συσχετίσεων, που εκ πρώτης όψεως δεν εμφανίζουν καμιά 'λογική' εξήγηση.²²

Ανάμεσα στο ονοματολογικό υλικό που παρουσιάζουν οι δωδεκαημερίτικοι αγερμοί, οι σχετικές μεταμφιέσεις και τα παραστατικά δρώμενα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον φανερώνουν τα ρουγκατσια, ρουγκατσιαρία, ρουγκατσιαραίοι κτλ., τα οποία πιθανώς να μην προέρχονται από το βουλγαρικό *rogač*, 'το ελάφι', ή το *rog*, 'το κέρατο', που στις ελληνικές μεταμφιέσεις δεν παίζει σχεδόν κανένα σημαντικό ρόλο, αν και έτσι λέγονται οι μεταμφιεσμένοι γενικότερα στο νοτιοσλαβικό χώρο, ούτε βέβαια από την ιταλική *ruga*, ή το ηχοποίητο 'ρούγκου-ρούγκου' των κουδουνιών, ούτε όμως από τους *rogationes* του δυτικού Μεσαίωνα, αλλά πιθανώς από τη βυζαντινή *ρόγα*, τον μισθό, την έκτακτη αμοιβή, που σώζεται ακόμα και στο δημοτικό τραγούδι.²³ Όπως και στην περίπτωση της περπερούνας το όνομα του εθίμου συσχετίζεται με την εξυπηρέτηση και τις κοινωνικές συναλλαγές του *do ut des*, με την αμοιβή και το φιλοδώρημα.²⁴

19 Puchner (1997: 151 εξ.).

20 Για την αρχική μορφή του μελετήματος/διηγήματος βλ. τώρα Puchner (2002: 195–242).

21 Kretzenbacher (1968), Kretzenbacher (1975).

22 Puchner (2009c: 591–602, κεφ. 'Hündisches' aus griechischer Tradition. Aporien zu einer traditionellen Tierquälerei).

23 Puchner (1994: 130 εξ.), Puchner (2010b: 98–178, κεφ. Μυητικές δομές στους εφηβικούς αγερμούς του χειμώνα).

24 Puchner (2009c: 107–150, κεφ. Die 'Rogatsiengesellschaften'. Theriomorphe Maskierung und adoleszenter Umzugsbrauch in den Kontinentalzonen des Balkanraums).

Τα δωδεκαήμερα λέγονται και *καλικαντζάμερα*, οι μεταμφιεσμένοι μερικές φορές και *καλικάντζαροι*, κατά τα γνωστά δαιμόνια του Κάτω Κόσμου, που βρίσκονται από τα Χριστούγεννα έως τα Θεοφάνια επάνω στη γη και για τη βλαπτική τους δράση τελούνται μια ολόκληρη σειρά από προφυλάξεις και αποτρεπτικές μαγικές πράξεις. Τόσο η γλωσσική μορφολογία του ονόματος όσο και η εμφάνιση και δραστηριότητά τους, δηλαδή η μορφολογία της σωματικής δυσπλασίας τους,²⁵ παρουσιάζουν μια τέτοια ποικιλία, που φαίνεται μεθοδολογικά προτιμητέο να αποσυνδεθεί το ονοματολογικό ζήτημα από το δαιμονολογικό ως προς την οπτική εμφάνιση. Οι ιδιότητές τους ποικίλλουν σε τέτοιο βαθμό που είναι δύσκολο να βρει κανείς έναν κοινό παρονομαστή· μόνο ομαδοποιήσεις ορισμένων χαρακτηριστικών γνωρισμάτων φαίνεται πως είναι εφικτές. Ο πρόεδρος της *Ελληνικής Ονοματολογικής Εταιρείας*, κ. Οικονομόπουλος, έχει προτείνει ένα συγκεκριμένο φαινόμενο, που θα μπορούσε να είναι η πηγή έμπνευσης για τη φανταστική δημιουργία του δαιμονικού αυτού όντος, τη νυχτερίδα που πέφτει από την καμινάδα στη στάχτη της εστίας,²⁶ αλλά είναι στη φύση όλων αυτών των φανταστικών πλασμάτων, πως η σωματική τους διάπλαση, ακόμα και η δράση τους, είναι ρευστή και ως ένα βαθμό απροσδιόριστη, ακριβώς επειδή αποτελούν αποκυήματα της λαϊκής φαντασίας· ενδεικτικό είναι πως τα χαρακτηριστικά τους γνωρίσματα, ακόμα και οι ιδιότητες της δράσης τους είναι αμφίσημα, αλλοπρόσαλλα, αντιθετικά, αν συγκρίνει κανείς το τεράστιο υλικό που έχει συγκεντρωθεί έως σήμερα και το έχει κωδικοποιήσει πρόσφατα η Καραγιάννη-Moser.²⁷ Χαρακτηριστική περίπτωση για τη ρευστότητα της όλης οντότητας τέτοιων δημιουργημάτων της λαϊκής φαντασίας είναι το παράδειγμα της καλής νεράιδας στα βόρεια Βαλκάνια που εμφανίζεται κατά περίπτωση και ως μοχθηρή στρίγκλα κι έχει αμφίσημα χαρακτηριστικά.²⁸ Στην περίπτωση των καλικάντζαρων θα μπορούσε να προτείνει κανείς και την κατσαρίδα, πριμοδοτώντας την ετυμολογία από τον ‘καλό κάνθαρο’, το σκαθάρι.

Σε ειδική μελέτη μου για το θέμα²⁹ καταλήγω στο συμπέρασμα, πως καμιά από τις ετυμολογίες που έχουν προταθεί ως τώρα δεν ικανοποιεί πραγματικά: 1) καλός κάνθαρος (ήδη από τον Κοραή), δηλαδή το σκαθάρι, 2) από το *καρκά(ν)τζι* ‘καμένα’, ‘ξηρά’ και τη μεγεθυντική κατάληξη *-αρος*, εξαιτίας της σύνδεσης του δαιμονίου με

25 Για τη σωματική δυσπλασία των δαιμονικών όντων στη λαϊκή φαντασία βλ. Puchner (2009a: 564–572, κεφ. *Παραδοσιακή και σύγχρονη δαιμονολογία*).

26 Oikonomopoulos (1983–1984).

27 Moser-Karagiannis (2005: 263–450, κεφ. *Hors d’ici (Οξαποδώ)*. *Les êtres fantastiques et la parole dans les légendes populaires grecques*. 1. *Xotika (Anaskelades, Arapides, Chamodrakia (Smerdakia, Telonia), Drakoi, Gorgones, Kalikantzaroi, Néraïdes, Stoicheia, Vrachnades)*. A. *Le Kalikantzaros*), Moser-Karagiannis (2002–2003).

28 Pócs (1989).

29 Puchner (2013: κεφ. *Δοκίμιο για τους καλικάντζαρους*).

τη φωτιά, 3) *καλίκι* (υπόδημα) και *άντζα*, ‘κνήμη’, μερικές φορές τα δαιμόνια φορούν σιδερένια υποδήματα, και 4) *καλικοτσάγγαρος* (*καλίκι* και *τσαγκάρης*). Δεν πιστεύω, σε μια πρώτη φάση και μεθοδολογικά πως η ετυμολογία πρέπει να συνδεθεί με την τελείως ρευστή εμφάνιση του δαιμονίου, ακριβώς επειδή πρόκειται για δημιουργήματα του φαντασιακού που από τη φύση τους ποικίλλουν. Θα μπορούσε να συνδέσει κανείς την αμφισημία τους με την αμφίσημη συμπεριφορά των ανθρώπων απέναντι στους νεκρούς, αντλώντας από τη φρουδική θεωρία (στο περίφημο δοκίμιο *Totem und Tabu*). Αλλά και αυτά ανήκουν στις *speculationes*.

Έτσι η όποια ανάλυση με βάση το νέο και πολύ διευρυμένο υλικό θα έπρεπε να ξεκινήσει από τη γλωσσική εξέταση της ονοματολογίας. Στην περίπτωση μιας τόσο ευρείας μορφολογίας του ονόματος, αναμένεται, όπως τονίσαμε εισαγωγικά, να υπάρχουν και ‘δευτερογενείς ρίζες’, δηλαδή δυνατότητες ετυμολόγησης που οδήγησαν την πολύ ρευστή μορφολογία του ονόματος σε άλλη λέξη ή θέμα άσχετο: υπάρχει ολόκληρη ομάδα ονομασιών με θέμα τον ‘λυκάνθρωπο’, *λυκατζάρια*, *λυκοκάντζαροι* κτλ., μια ονομασία που παραπέμπει όμως σε άλλο δαιμονικό ον που σχετίζεται με τον βαμπιρισμό.³⁰ Αν συγκρίνουμε τη μορφολογία του ονόματος και με τα *ρουγκατσιάρια* κτλ., γεννιέται η υποψία, μήπως οι αρχικές συλλαβές *καλι-*, *λυκο-*, *ρουγκ-* είναι ανταλλάξιμα (όπως στην περίπτωση των *μωμόγερων*, *μπαμπόγερων*, *καλόγερων* κτλ.), οπότε και οι αρχικές συλλαβές *καλο-*, *καλικ-*, *καρά-*, *καρ-* κτλ. των *καλικάντζαρων* θα ήταν ανταλλάξιμα και χωρίς ιδιαίτερο σημασιολογικό περιεχόμενο.

Ωστόσο πρέπει να ληφθούν ακόμα υπόψη οι εξής ιστορικές παράμετροι: η λέξη δεν εμφανίζεται καθόλου στο Βυζάντιο, αλλά για πρώτη φορά στο *De Graecorum hodie quorundam opinationibus* του Λέοντος Αλλατίου (Amsterdam 1645), όταν περιγράφει το δαιμονολόγιο στη γενέτειρά του, τη Χίο, παραπέμποντας και στον βυζαντινό *βαθουτσικάριο*.³¹ Από εκεί πέρασε και στο λεξικό του Du Cange το 1688.³² Χαρακτηριστικά κάθε σχετική αναφορά λείπει από τα γραπτά του Martin Crusius έναν αιώνα πιο πριν. Η δεύτερη αναφορά βρίσκεται στο θεατρικό έργο *Ηρώδης ή η σφαγή των νηπίων* (σώζεται ακέφαλο σε χειρόγραφο από τις Κυκλάδες), το οποίο χρονολογείται αόριστα κάπου ανάμεσα στα 1650 και το 1750.³³ Το δεύτερο στοιχείο, που πρέπει να ληφθεί υπόψη, είναι ότι η λέξη, με ένα πολύ μεγάλο μορφολογικό εύρος και δαιμονολογική σημασία, βρίσκεται και στους Αλβανούς, το Μαυροβούνι, τη Σερβία, τη Βοσνία/Ερζεγοβίνη, τη Βουλγαρία κτλ., δηλαδή σε

30 Burkhart (1989: 65–108, κεφ. *Vampirglaube in Südosteuropa*).

31 Hartnup (2004). Για το βυζαντινό *βαθουτσικάριο* στην περιγραφή του Μιχαήλ Ψελλού βλ. *Τί έστι Βαθουτσικάριος*; στην έκδοση του Σάθα (1876: 571 εξ.) και Gautier (1988) καθώς και Greenfield (1988).

32 Du Cange (1688: 550–551).

33 Τον πραγματικό τίτλο μας κρύβει η έκπτωση του πρώτου και του τελευταίου φύλου του χειρογράφου, που εντοπίστηκε στην ιησουιτική μονή της Σύρου. Βλ. Puchner (1998).

άλλους λαούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, πράγμα που θα οδηγούσε στο τουρκικό δαιμόνιο *καρακόντζολος*, το οποίο υπάρχει επίσης με μεγάλη ποικιλία, τόσο γλωσσική όσο και δαιμονολογική ως προς την εμφάνιση και δράση. Η δυσκολία της αποδοχής της θεωρίας αυτής έγκειται στο γεγονός πως η λέξη δεν καταγράφεται πριν από τον 18^ο αιώνα,³⁴ για πρώτη φορά στο *Lexicon Arabico-Persico-Turcicum*, που εξέδωσε ο F. Mesgnien Meninski το 1771 στη Βιέννη, με τρεις βασικές σημασίες: 1) *terra, continens*, 2) *niger*, 3) *simplex, infaustus*. Άλλα παλαιότερα τουρκικά λεξικά τονίζουν πως η συλλαβή *kara-* δεν σημαίνει μόνο ‘μαύρος’ (Cрна-γορα, Μαυρο-βούνι) αλλά και ‘δυνατός’. Στα ελληνικά η αρχική συλλαβή *καρά-* είναι καλά εδραιωμένη, όπως δείχνει το θέατρο σκιών ή μια ματιά στον τηλεφωνικό κατάλογο. Μολοντούτο η σύνθετη επιχειρηματολογία του μελετήματος αυτού, που περισσότερο θέλει να ανοίξει πάλι τη συζήτηση με βάση ένα πολύ ευρύτερο ονοματολογικό υλικό, παρά να φτάσει σε τελικά συμπεράσματα, δεν μπορεί να αναπτυχθεί εδώ.

Ελπίζω να έχω δείξει, με τα λίγα αυτά παραδείγματα, πως οι εθνογλωσσολογικές μελέτες είναι ιδιαίτερα επίπονες, όταν εκτείνονται σε μια διαγλωσσική διάσταση, πράγμα αναγκαίο για το βαλκανικό χώρο και τον ελληνικό λαϊκό πολιτισμό, και ότι δεν φτάνουν πάντα σε βέβαια συμπεράσματα. Εντούτοις είναι προτιμότερο να μη δώσουν οριστικές λύσεις, αν είναι να καταλήξουν μόνο σε εικασίες που δεν αντέχουν τη βάσανο του χρόνου και βαραίνουν χωρίς λόγο τη σχετική βιβλιογραφία. Το ‘δεν ξέρω’, ‘δεν είμαι βέβαιος’, ‘προτείνω’ κτλ. δεν δείχνει την αδυναμία ενός μελετητή, αλλά την ερευνητική του εντιμότητα.

Βιβλιογραφία

- Burkhardt, D. 1989. *Kulturraum Balkan. Studien zur Volkskunde und Literatur Südosteuropas*. Berlin - Hamburg 1989.
- Du Cange, Ch. 1688. *Glossarium ad Scriptores Mediae et infimae Graecitatis* 1-II. Lugduni.
- Gautier, P. 1988. Pseudo-Psellos: Graecorum opiniones de daemonibus. *Revue des Études Byzantines* 46, 85-107.
- Greenfield, R. P. H. 1988. *Traditions of Belief in Late Byzantine Demonology*. Amsterdam.
- Hartnup, K. 2004. *On the Beliefs of the Greeks. Leo Allatios and Popular Orthodoxy*. Leiden - Boston.
- Kligman, G. 1981. *Căluș. Symbolic transformation in Romanian Ritual*. Chicago - London.
- Kretzenbacher, L. 1968. *Kynokephale Dämonen südosteuropäischer Volksdichtung. Vergleichende Studien zu Mythen, Sagen, Maskenbräuchen um Kynokephaloi, Werwölfe und südslawische Pesoglavci*. München.
- Kretzenbacher, L. 1975. Hagios Christophoros Kynokephalos. Der Heilige mit dem Hundskopf. *Schweizerisches Archiv für Volkskunde* 71, 48-58.

34 Ανώνυμος κριτής με πληροφορεί πως αναφέρεται ήδη στον Evliya Çelebi το 17^ο αιώνα. Τον ευχαριστώ από τη θέση αυτή για την πληροφορία.

- Kretzenbacher, L. 1983. *Griechische Reiterheilige als Gefangenenretter*. Wien.
- Kretzenbacher, L. 1991. Der griechische Reiterheilige Demetrios und sein schon überwundener Gegner. Zur Mehrfachdeutung eines überlieferten Bildmotives in Südosteuropa. *Münchner Zeitschrift für Balkankunde* 7-8, 131-140.
- Krumbacher, K. 1897. *Geschichte der Byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527-1453)*. 2. Aufl. München.
- Moldenhauer, E. - Michel, K. M. (eds.) 1970. *Georg Wilhelm Friedrich Hegel, Vorlesungen über die Ästhetik II*. Werke, Bd. 14. Frankfurt am Main.
- Moser-Karagiannis, E. 2002-2003. Quelques remarques sur les appellations du Kalikantzaros. *Lexikografikon Deltion* 24, 161-197. [Moser-Karagiannis, E. 2002-2003. Quelques remarques sur les appellations du Kalikantzaros. *Λεξικογραφικόν Δελτίον* 24, 161-197.]
- Moser-Karagiannis, E. 2005. *Littérature orale de la Grèce moderne. Recueil d'études*. Athènes.
- Oikonomopulos, Chr. Th. 1983-1984. I apomythopiisis ton Kalikantzaron. *Epetirida ton Kalanvryton* 15-16, 1-16. [Οικονομόπουλος, Χ. Θ. 1983-1984. Η απομυθοποίησης των Καλικαντζάρων. *Επετηρίδα των Καλαβρύτων* 15-16, 1-16.]
- Pócs, É. 1989. *Fairies and Witches at the Boundary of South-Eastern and Central Europe*. Helsinki.
- Politis, M. G. 1870-1872. Perperuna. In *Neoellinika Analekta 1, periodikos ekdidomena vro tu Filologiku Syllogu Parnassu*. Athina, 368-374. [Πολίτης, Μ. Γ. 1870-1872. Περπερούνα. Στο *Νεοελληνικά Ανάλεκτα Α', περιοδικώς εκδιδόμενα υπό του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσού*. Αθήνα, 368-374.]
- Puchner, W. 1989. *Laiko teatro stin Ellada ke sta Valkania. Syngritiki meleti*. Athina. [Πούχνερ, Β. 1989. *Λαϊκό θέατρο στην Ελλάδα και στα Βαλκάνια. Συγκριτική μελέτη*. Αθήνα.]
- Puchner, W. 1991. *Studien zum Kulturkontext der liturgischen Szene. Lazarus und Judas als religiöse Volksfiguren in Bild und Brauch, Lied und Legende Südosteuropas*. 2 Bände (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Klasse, Denkschriften 216). Wien.
- Puchner, W. 1994. *Vyzandina themata tis Ellinikis Laografias (Laografia, supplement 11)*. Athina. [Πούχνερ, Β. 1994. *Βυζαντινά θέματα της Ελληνικής Λαογραφίας (Λαογραφία, παράρτημα 11)*. Αθήνα.]
- Puchner, W. 1996. *Studien zum griechischen Volkslied*. Wien.
- Puchner, W. 1997. *Akkommodationsfragen. Einzelbeispiele zum paganen Hintergrund von Elementen der frühkirchlichen und mittelalterlichen Sakraltradition und Volksfrömmigkeit*. München.
- Puchner, W. 1998. *Irodis i Sfagi ton Nipion. Christugenniatiko thriskeftiko drama agnostu piiti se pezo logo apo to choro ton Kykladon tin epochi tis Andimetarrythmisis. Kritiki ekdosi me isagogi, simiosis ke glossario*. Athina. [Πούχνερ, Β. 1998. *Ηρώδης ή Η Σφαγή των Νηπίων. Χριστουγεννιάτικο θρησκευτικό δράμα αγνώστου ποιητή σε πεζό λόγο από το χώρο των Κυκλάδων την εποχή της Αντιμεταρρύθμισης. Κριτική έκδοση με εισαγωγή, σημειώσεις και γλωσσάριο*. Αθήνα.]
- Puchner, W. 2002. *O Georgios Vizyinos ke to archeo teatro. Logotechnia ke laografia stin Athina tis bel epok. Me ti dimosiefsi olokliru tu kimenu tu diigimatos-meletimatos tu Vizyinu 'I Kalogeri ke i latria tu Dionysu en Thraki'*. Athina. [Πούχνερ, Β. 2002. *Ο Γεώργιος Βιζυηνός και το αρχαίο θέατρο. Λογοτεχνία και λαογραφία στην Αθήνα της μελ επόκ. Με τη δημοσίευση ολόκληρου του κειμένου του διηγήματος-μελετήματος του Βιζυηνού 'Οι Καλόγεροι και η λατρεία του Διονύσου εν Θράκη'*. Αθήνα.]
- Puchner, W. 2004-2006. *O 'Filos tu Christu' stin orthodoxi paradosi ke stin proforiki piisi ton valkanikon laon. Thesi ke idieterotita tu Agiu Lazaru stin ekklesiastiki paradosi ke to laiko politismo tis Kypru. Laografia* 40, 81-87. [Πούχνερ, Β. 2004-2006. *Ο 'Φίλος του*

- Χριστού' στην ορθόδοξη παράδοση και στην προφορική ποίηση των βαλκανικών λαών. Θέση και ιδιαιτερότητα του Αγίου Λαζάρου στην εκκλησιαστική παράδοση και το λαϊκό πολιτισμό της Κύπρου. *Λαογραφία* 40, 81–87.]
- Puchner, W. 2009a. *Theoritiki Laografia. Ennies – methodi – thematikes* (Laografia 1). Athina. [Πούχνερ, Β. 2009α. *Θεωρητική Λαογραφία. Έννοιες – μέθοδοι – θεματικές* (Λαογραφία 1). Αθήνα.]
- Puchner, W. 2009b. *Syngritiki Laografia 1. Ethima ke tragudia tis Mesogiu ke tis Valkanikis* (Laografia 2). Athina. [Πούχνερ, Β. 2009β. *Συγκριτική Λαογραφία Α'. Έθιμα και τραγούδια της Μεσογείου και της Βαλκανικής* (Λαογραφία 2). Αθήνα.]
- Puchner, W. 2009c. *Studien zur Volkskunde Südosteuropas und des mediterranen Raums*. Wien – Köln – Weimar.
- Puchner, W. 2010a. *Istoriki Laografia. I diachronikotita ton fenomenon* (Laografia 4). Athina. [Πούχνερ, Β. 2010α. *Ιστορική Λαογραφία. Η διαχρονικότητα των φαινομένων* (Λαογραφία 4). Αθήνα.]
- Puchner, W. 2010b. *Kinoniologiki Laografia. Roli – symperifores – esthimata* (Laografia 5). Athina. [Πούχνερ, Β. 2010β. *Κοινωνιολογική Λαογραφία. Ρόλοι – συμπεριφορές – αισθήματα* (Λαογραφία 5). Αθήνα.]
- Puchner, W. 2013. *Ethnoglossologikes meletes. Morfologies – simasies – etymologies* (Laografia 9). Athina. [Πούχνερ, Β. 2013. *Εθνογλωσσολογικές μελέτες. Μορφολογίες – σημασίες – ετυμολογίες* (Λαογραφία 9). Αθήνα.]
- Sathas, K. (ed.) 1876. *Meseoniki Vivliothiki 5. Michail Psellu: istoriki logi, epistole ke alla anekdota: i syllogi anekdoton mnimion tis Ellinikis istorias*. En Parisiis. [Σάθας, Κ. (επιμ.) 1876. *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη 5. Μιχαήλ Ψελλού: ιστορικοί λόγοι, επιστολαί και άλλα ανέκδοτα: ή συλλογή ανεκδότων μνημείων της Ελληνικής ιστορίας*. Εν Παρισίους.]
- Zepos, P. I. (ed.) 1959. *Michail Fotinopulu Nomikon prochiron (Vukurestion, 1765), to proton ekdidomenon ek chirografu kodikos tu Kratiku Archiu tu Iasiu*. Athina. [Ζέπος, Π. Ι. (επιμ.) 1959. *Μιχαήλ Φωτεινόπουλου Νομικόν πρόχειρον (Βουκουρέστιον, 1765), το πρώτον εκδιδόμενον εκ χειρογράφου κώδικος του Κρατικού Αρχείου του Ιασιού*. Αθήνα.]

Onomatological and Etymological Questions on the Ritual Masks and Folk Customs of the Greek Festival Calendar

These short notes discuss the specific names of the disguise and mask rituals of the Greek folk calendar cycle, their probable etymology, and theories elaborated thus far on their origin. In particular, they discuss the *dodola/perperuna*-ritual, the rite of *kalojan/scalojan*, both proclaiming the onset of rain, the rituals linked to *rosalia* (*rosaliile*, *rusalki*, *neraides*), the *quête* procession on Lazarus day, carnival masks and midwinter disguise rituals such as the *rugatsia* and *kalikantzaroi*.

Keywords

Greek folk culture, mask and disguises, festivities, names, etymology